

Руслана Шеретюк

ОБСТАВИНИ ТА ПРАКТИКА ДИНАМІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОГО ХРАМОБУДІВНИЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Проаналізовано реалії практики благоустрою православних культових споруд на Правобережній Україні після офіційного "возз'єднання" автохтонного населення цих теренів з Російською православною церквою 1839 р. На основі архівних матеріалів досліджено чинники та заходи російського уряду, спрямовані на динамізацію розвитку православної церковно-будівельної справи Правобережної України в означений період.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, Греко-уніатська церква, Російська православна церква, православне храмобудівництво, культова споруда, реставрація, благоустрій.

Після офіційного "возз'єднання" греко-уніатів Правобережної України з Російською православною церквою 1839 р. багато з них упродовж десятиріч продовжували дотримуватися забороненої релігійно-культурної традиції. Саме тому зусилля самодержавної адміністрації Південно-Західного краю та Синоду в цей період були спрямовані на утвердження позицій православ'я і викорінення спадку "латино-уніатської старовини". Значних зусиль від російських світських і духовних кіл вимагали: спорудження нових православних культових споруд та переобладнання тих, які до 1839 р. належали Греко-уніатській та Римо-католицькій церквам, вилучення з них та наступне нищення тих сакральних предметів, що не відповідали канонам Російської православної церкви, скасування низки компонентів культової практики, а також побутових звичаїв з виразними латинськими ознаками, заснування та розширення мережі православних братств як одного з інструментів протидії та боротьби з унією й "латинством". Відтак, у процесі реалізації етноконфесійної політики царату на Правобережжі поступово й неухильно здійснювалися заходи, спрямовані на тотальне нищення самотнього пласту сакральної культури його автохтонного населення, нівеляцію та викорінення будь-яких виявів її етноконфесійної специфіки.

Розгляд окремих аспектів означеної проблеми знаходимо у роботах сучасних вітчизняних дослідників, зокрема ґрунтовних монографіях "Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.)" С. Жилюка та Б. Бойка [1] і "Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.)" Н. Стоколос [2]. Крім того, вартісним для нашого дослідження став науковий доробок С. Єсюніна [3], В. Лось [4], С. Морозової [5]. Але, оскільки більшість дослідників, які студіювали означену проблему, розглядали її у загальних рисах, вона вимагає нового, більш докладного прочитання.

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні обставин практики благоустрою православних культових споруд на Правобережній Україні після офіційного "возз'єднання" автохтонного населення цих теренів з Російською православною церквою 1839 р. Завдання дослідження: спираючись на архівні матеріали, дослідити заходи російського уряду, спрямовані на динамізацію розвитку православної церковно-будівельної галузі Правобережної України в означений період.

Російський царат у своїй етноконфесійній політиці на Правобережній Україні впродовж усього ХІХ ст. головну ставку робив на Православну церкву, надаючи їй повсякчасну підтримку і протегування. З часом це призвело до її фактичного перетворення на державне відомство, що вже не могло займати позицію, відмінну від політики царського самодержавства. Російська православна церква брала участь у суспільно-політичному житті, збереженні та зміцненні імперії, зросійщенні народів, які входили до її складу, сприяла зміцненню самодержавної вертикалі на всій її території [6, с. 84].

На Правобережжі її діяльність значно активізувалася після 1839 р., коли відбулося офіційне "возз'єднання" цієї церкви з греко-уніатами Південно-Західного краю імперії. При цьому головний вектор її роботи залишався незмінним і був нерозривно пов'язаний з інтересами царського самодержавства: підтримкою його національної політики, поширенням і утвердженням на цих теренах великодержавної ідеології.

Доволі гострою проблемою для Російської православної церкви було спорудження та реставрація "благочестивих" сакральних споруд на Правобережжі, оскільки ставлення новонавернених православних парафіян до них було, по суті, протестним. Це пояснюється

низкою причин. Серед них не останнє місце належало бідності парафіян, які не були спроможні жертвувати на ремонт чи належне утримання культової споруди. Проте значно більшою мірою це було пов'язано з тим, що "Освячену в православ'я церкву уніати відразу ж переставали відвідувати і в подальшому виявляли байдужість до її долі, а шляхтичі саботували її ремонт і облаштування, не зважаючи на суворі укази уряду з погрозами виселення за це (йшлося про поміщиків, які ігнорували урядові розпорядження з цього приводу. – Авт.) до великоросійських губерній" [5, с. 117–118].

Зокрема, як дізнаємося із "Записки про церкви Литовської єпархії" від 3 січня 1840 р., парафіяльна церква с. Черепин Овруцького повіту "дуже бідна, дах старий, хрест напівзламаний, земля церковна не визначена" [7, арк. 1]. Стан парафіяльної церкви м. Камінь-Каширський Ковельського повіту духовними чиновниками характеризувався так: "церква стара, південна стіна німецька, підлога згнила, купол вимагає виправлення, бокові престоли не перероблені" [7, арк. 2 зв.]. Водночас, як впливало з секретного рапорту Рівненського земського справника, надісланого в управління Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 20 березня 1840 р., капітального ремонту потребували два православні храми м. Домбровиця. Зазначаючи, що обидві церкви "ветхие", чиновник головний наголос у своєму рапорті зробив на тому, що вони "тісні для розміщення належних до них парафіян", оскільки "рахується до Пречистенської церкви чоловічої статі 1 323 і жіночої статі 1 530, а до Миколаївської чоловічої статі 1 018 і жіночої 1 276 душ" [7, арк. 16].

Відвідавши 1842 р. Волинь, імператор Микола I був неприємно вражений занедбаним і жалюгідним станом її православних церков, більшість з яких вимагала капітального ремонту. Саме тому він розпорядився приступити до спорудження за державний кошт храмів у селах, які належали казні, водночас висловивши побажання, щоб місцеві поміщики у своїх володіннях привели в належний вигляд православні культові споруди. Однак, як показав час, значна частина їх не надто переймалася цією справою [8; 9; 10]. Як дізнаємося з донесення Волинської духовної консисторії Луцькому земському справнику від 19 листопада 1848 р., її чиновники особливо переймалися занедбаним станом православного храму в містечку Рожище, оскільки "не дивлячись на те, що зазначене містечко перебуває у вотчинному володінні Російської Поміщиці, котра, відповідно Височайшій волі, повинна була подати приклад старання на благоліпність церкви, і тоді навіть, коли власники Римо-Католицького Віросповідання виконали по цьому предмету в церквах, що знаходяться в маєтках їх, все необхідне, а в деяких церквах і понад того, що вимагається керівництвом, – в церкві Рожищенській упродовж тривалого часу нічого не зроблено" [11, арк. 28 зв.]. Саме тому керівництво духовного правління зверталось до цивільного очільника з проханням "використати дієві заходи щодо примусу орендного власника містечка Рожище до поступового, однак негайного приведення до ладу тамтешньої церкви" [11, арк. 28 зв.].

Аби спонукати місцеве населення до облаштування власних парафіяльних церков, духовна влада інколи вдавалася до адміністративно-силових методів, зокрема, "запечатувала" культові споруди, позбавляючи вірян можливості задовольняти свої духовні потреби. Так, у червні 1850 р. керівник Волинської єпархії наказав "запечатати" православну церкву в селі Романів з тієї причини, що "впродовж року не здійснений парафіянами ремонт у деяких місцях" [11, арк. 77]. Лише тоді, як йшлося в цьому документі, "парафіяни села Романів, переконавшись у тій необхідності, що для них немає іншої церкви, відразу погодилися використати все старання для поспішного виправлення своєї церкви за сприяння Управителя маєтку, котрий відпустив зі свого боку весь необхідний матеріал" [11, арк. 77].

1851 р. вийшов імператорський указ, згідно з яким на Міністерство внутрішніх справ покладався обов'язок переобладнувати римо-католицькі костели на православні церкви в тих населених пунктах з православним населенням, де їх зовсім не було; в тих місцевостях, де діяли костел і церква, але перший знаходився в хорошому стані, а остання – в незадовільному, за умови, якщо поміщик відмовлявся від ремонту чи спорудження церкви, костел мав бути перетворений на церкву [12, арк. 1–9]. Однак ця "височайша воля" виявилася, по суті, недієвою, оскільки, перебуваючи під урядовим тиском, поміщики підписували зобов'язання, за якими ремонтні чи будівельні роботи мали бути виконані впродовж наступних 4–25 років. Зрозуміло, що власники маєтків не надто поспішали виконувати їх [2, с. 64].

Значний масив інформації, яка, по суті, безпосередньо стосується ігнорування поміщиками Правобережжя урядових розпоряджень, справи суттєвого поліпшення православного культового будівництва, містять "Записки Іосифа, митрополита Литовського". Зокрема, як зазначалося в донесенні керівника Литовської єпархії до Синоду від 16 жовтня 1851 р., поміщик Більського повіту штаб-ротмістр К. Фенш упродовж 12 років "затягував" справу з побудовою православної церкви у своєму маєтку [13, с. 992]. З листа митрополита Литовського до Віленського військового губернатора І. Бібікова від 11 листопада 1852 р. впливало, що під час огляду церков Дисненського повіту протоієреєм В. Гомолицьким, "жодна з оглянутих ним церков вказаного повіту не викликала такого образливого для Православ'я приниження, як Леонпольська" [13, с. 1050]. Як наголошував з цього приводу архієрей, "недоліки" цієї церкви вже не просто додавали незручностей її відвідувачам, а загрожували небезпекою: "огорожа, залишаючись без підтримки, зруйнувалася, і місце навколо церкви, будучи відкритим, підлягає забрудненню; ганок, що

складається з декількох сходинок, зруйнувався, так що з великими зусиллями можна пробратися в церкву; дзвіниця дуже стара, нахилилась і загрожує падінням під час кожного дзвону; дах на церкві в багатьох місцях протікає; в церкві цегляна підлога, і в тих місцях, де під нею були труни, провалилася і залишається без ремонту; крім того, іконостас побудований досить грубо і непристойно". На думку митрополита, всі ці "обставини" Леонпольської церкви пояснюються "недоброзичливістю до Православ'я" власників маєтку Леонполь – графині Лопацинської та її сина, бездіяльність котрих у справі відновлення православної церкви розцінювалася ним як намагання "остудити почуття селян своїх до прабатьківського віросповідання" [13, с. 1050 – 1051].

Відтак, хоча після інкорпорації греко-уніатів Правобережжя до складу Російської православної церкви минуло майже два десятиріччя, стан справ із належним утриманням православних храмів був украй невтішним. Аби виправити таку ситуацію в галузі православного храмобудівництва, 1858 р. царський уряд був вимушений узяти "церковно-будівельну справу в південно-західному краї у свої руки". Це мотивувалося тим, щоб "поставити її у становище, незалежне від волі приватних рук". Для цього при Міністерстві внутрішніх справ був організований церковно-будівельний відділ, що підпорядковувався віце-директорві департаменту іноземних віросповідань П. Батюшкову. Саме з його ініціативи поміщиків практично повністю відсторонили від участі в облаштуванні православних церков; для огляду й оцінки стану сакральних споруд відряджали кваліфікованих спеціалістів – офіцерів Генерального штабу [2, с. 64–65]. Зокрема, з метою відновлення та облаштування православних церков у Волинській губернії, чиновники Міністерства внутрішніх справ упродовж 28 червня 1863 – 1 грудня 1864 рр. здійснили огляд 353 культових споруд Житомирського, Овруцького, Новоград-Волинського, Старокостянтинівського і частково Заславського повітів, а також Житомирського кафедрального собору та повітових соборних церков Овруча, Рівного, Луцька, Володимира-Волинського і Ковеля. Як випливало з офіційних актів цієї ревізії, лише 22 православні церкви не потребували урядової допомоги, інші ж – мали відновлюватися, ремонтуватися та облаштовуватися як за рахунок місцевих парафіян і благодійників, так і державної казни [14, с. 181–183].

Однак навіть реалізація цілої низки заходів великоімперської влади не змогла докорінно змінити стану православних церков у цьому регіоні. Один із чинників, що викликав стурбованість керівництва, полягав у тому, що більшість культових споруд Російської православної церкви була дерев'яною, тобто існувала доволі суттєва вірогідність їхнього пошкодження. Про це, зокрема, дізнаємося з рапорту Брацлавського повітового справника, надісланого в канцелярію Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 5 вересня 1865 р. З нього випливало, що в означеному повіті знаходилася 101 дерев'яна церква і лише 19 – кам'яних [15, арк. 2 зв.]. Як ішлося у "Статистичних відомостях по Дубенському повіту", зібраних місцевими чиновниками, тут було 126 дерев'яних церков і всього 23 мурованих [15, арк. 118]. У рапорті Літинського повітового справника Давидовича від 10 вересня 1865 р. було зафіксовано наявність 109 дерев'яних і 32 кам'яних православних храмів [15, арк. 129 зв.].

Так, про доволі невтішний стан православних культових споруд у регіоні дізнаємося з указу Волинської духовної консисторії від 31 грудня 1866 р. У ньому, зокрема, очільник Волинської єпархії зазначав, що "оглядаючи церкви Волинської єпархії, я, на жаль, бачив, що храми в ній здебільшого зведені дерев'яні, що хоча зрідка зустрічаються церкви кам'яні, однак вони, особливо в селах, дуже тісні, побудовані в незручних місцях і не мають благоліпного вигляду, належного святині" [11, арк. 612]. Понад те, його нарікання викликала й та обставина, що "майже всі церкви, не переважаючи своїми розмірами простих селянських хат і не відрізняючись від них кольором своїм, зливаються в очах мандрівника в один відтінок зі звичайними селянськими будівлями". На його думку, "від цього вся країна має сумний вигляд, ніби пройшла по ній спустошлива ріка якихось варварських урд" [11, арк. 612]. Саме тому підлеглим йому духовним відомством було видане розпорядження усім місцевим протоієреям і священникам, щоб вони "потурбувалися улаштуванням кам'яних церков у всіх тих місцях, де таких храмів немає" [11, арк. 612].

Зрозуміло, що результати вказаних заходів ще дуже довго були далекими від очікуваних. Свідченням цього є зміст указу Волинської духовної консисторії від 21 червня 1870 р., де йшлося, що наслідком візитації архієреєм православних парафій єпархії був висновок: "Більша частина церков ветха й бідна". Явним дисонансом до цього стали благословення і подяка влади на адресу всіх парафіян Волинської єпархії "за благочестиву відданість святих церков і за турботу щодо впорядкування храмів Божих", які містилися в цьому ж документі [16]. Немає жодних сумнівів у тому, що їх було немало, але архієрей своїм благословенням та подякою стимулював пожертви православними мирянами на потреби утримання храмів, оскільки їх зовнішній вигляд, а також забезпеченість усім необхідним для богослужбової практики явно не відповідали потребам Російської православної церкви [17, с. 202].

Важливим складником всіх заходів, спрямованих на якісні зрушення у галузі будівництва та реставрації культових споруд Російської православної церкви, стало виділення урядом значних коштів на реалізацію "церковно-будівельної справи", а також апеляція до російського суспільства добровільно жертвувати на неї. Урядом були визначені щорічні суми на спорудження православних церков у дев'яти західних губерніях. Справу будівництва та

ремонту православних храмів, зокрема кількість та якість виконаних робіт, царський уряд і Синод постійно тримали на особливому контролі. Громадськість регулярно отримувала про це відповідну інформацію, зокрема й через церковні часописи [18].

Ситуація із забезпеченням православ'я на Правобережжі всім необхідним для повноцінного функціонування церковного організму була настільки непростою, зокрема на тлі добре матеріально забезпеченої Римо-католицької церкви, що задля зміцнення його позицій до цієї справи активно долучилися царська сім'я та особи з аристократичного середовища. Відомо, що щедрі пожертви у храми Волинської єпархії були зроблені окремими членами царської родини. Так, свого часу імператор Олександр I подарував їм 25 ікон у багатих окладах, а імператриця Марія Олександрівна та інші члени імператорського двору – різні культові предмети для сорока парафій. Цесаревич Олександр (майбутній імператор Олександр III) подарував 80 срібних дарохранильниць у православні соборні храми Волинської єпархії.

Водночас свідченням того, що справа відновлення та благоустрою православних храмів Південно-Західного краю мала важливе урядове значення, стали пожертви окремих представників вищих кіл імперії. Це було суттєвим внеском у її вирішення. Так, у листопаді 1863 р. велика княгиня Олена Павлівна “на користь православних церков західних губерній” пожертвувала 50 срібних позолочених напрестольних хрестів. З них 35 були відправлені на ім'я митрополита Литовського і Віленського Йосифа, а 15 – до архієпископа Волинського і Житомирського Антонія [19, с. 43]. Водночас Московське благодійне “Російське товариство” передало для найбільш потребних церков Віленської єпархії 40 пар корогв, 28 підсвічників, 60 напрестольних хрестів, 15 Євангелій і 49 плащаниць. У грудні 1864 р. благодійниками з Москви з метою облаштування інтер'єрів православних церков Віленської єпархії було відправлено 278 шат на престоли, 263 – на жертвовники, 45 – на аналої, 11 – на столики, а також 109 причетницьких стихарів, 13 пар короїв і 11 плащаниць [19, с. 43].

Від петербурзьких і московських церков, Московського та Петербурзького митрополитів, Троїце-Сергієвої та Олександро-Невської лавр на Волинь надійшло 6 565 риз та інших предметів убрання священнослужителів і 396 ікон у дорогоцінних окладах, 1 090 срібних чаш, а також кілька тисяч інших церковних речей. Дехто із представників петербурзького вищого світу взяв на особисте матеріальне утримання окремі православні церкви. Так, імператриця Марія Олександрівна зобов'язалася матеріально утримувати по одній церкві в кожному волинському повіті [20, с. 101]. Зрозуміло, що багате вбрання священнослужителів, дорогі ікони та інше ошатне церковне начиння повинні були приваблювати мирян, бути переконливим свідченням міцності позицій православ'я на південно-західному рубежі країни. Всі ці сакральні предмети мали сприяти остаточному витісненню з культової практики тих, які не відповідали канонам східного обряду, зокрема остаточного витіснити пам'ять про Греко-уніатську церкву.

Отже, на 60–70-ті рр. XIX ст. припадають енергійні заходи царату щодо спорудження та відновлення православних церков Південно-Західного регіону імперії [21; 22]. Зокрема, у Волинській єпархії станом на 1874 р. було збудовано 44 нових храми, а 272 церкви перебували у стані капітального ремонту [1, с. 63].

Яскравим свідченням значної допомоги держави у цій справі в другій половині XIX ст. стало церковне будівництво в Подільській губернії. Тут за рахунок державної казни були зведені соборний Чудо-Михайлівський храм у Новій Ушиці, на що було асигновано 42 тис. рублів, та Михайлівський собор в Ольгополі, який обійшовся казні в 41 тис. 153 рублів. Обидва вони були посвячені 1861 р. На Успенський собор у Брацлаві, освячений 1890 р., державою було асигновано 46 тис. рублів. Водночас частково фінансувалося зведення Миколаївського собору в Літині (освячено 1851 р.) та Різдво-Богородичної церкви в Сальниці (освячена 1865 р.). Також проводилися капітальні ремонти та перебудови соборного Різдво-Богородичного храму в Ямполі (1855 р.), Свято-Успенської церкви в Барі (1857 р.), Покровської церкви в Могилеві (1874 р.), Казанського кафедрального собору в Кам'янці-Подільському (1878 р.) та ін. [3, с. 395]. Загалом упродовж 1858–1887 рр. у західних губерніях Російської імперії було зведено 1 700 православних культових споруд, на що уряд витратив близько 10 млн рублів [1, с. 63].

З 1890 р. “церковно-будівельна справа” була вилучена з відання Міністерства внутрішніх справ і передана до сфери компетенції Синоду, де створювався відділ, на який покладалася обов'язок “завідування всіма справами щодо спорудження будівель духовного відомства” [23, с. 978]. Багаторічні солідарні зусилля світської та церковної влади, спрямовані на зміцнення позицій православ'я на Правобережжі, зрештою досягли мети. Так, 1896 р., коли в церковно-будівельній галузі Південно-Західного регіону Російської імперії відбулися помітні позитивні зрушення, збір коштів на зміцнення православ'я отримав іншу назву – “на спорудження й утримання найбільш потребних православних церков в Імперії” [24].

Отже, після офіційного “возз'єднання” греко-уніатів Правобережжя з Російською православною церквою 1839 р., що трактувалося державними і церковними структурами імперії як наслідок їхнього свідомого волевиявлення, багато з них упродовж десятиріч продовжували дотримуватися забороненої релігійно-культурної традиції і не приймали вповні “царської віри”. Саме тому зусилля самодержавної адміністрації в Південно-

Західному краї в цей період були спрямовані на утвердження позицій “благочестя” і перманентне викорінення залишків “латино-уніатської старовини”.

Значних зусиль від російських світських і духовних кіл на Правобережній Україні вимагала проблема будівництва та відновлення православних культових споруд, оскільки ставлення до їхнього благоустрою як власників поміщицьких маєтків, переважно римо-католицького віросповідання, так і новонавернених православних, було нехтувально-протестним. До освяченої в православ'я церкви колишні греко-уніати доволі часто виявляли байдужість. Розрахунок царської адміністрації на те, що місцеві поміщики у своїх володіннях забезпечать належне утримання православних храмів, також не дав очікуваних результатів. Відсторонення поміщиків Правобережжя від участі у спорудженні та облаштуванні православних церков та перепідпорядкування церковно-будівельної сфери державному відомству 1858 р. активізувало її розвиток і стало початком якісних змін. Виділення урядом значних коштів на реалізацію “церковно-будівельної справи”, щедрі благодійні пожертви можновладців динамізували православне храмобудівництво Правобережної України удругій половині XIX ст. та сприяли відчутним зрушенням у справі спорудження й належного утримання православних церков у Південно-Західному регіоні Російської імперії.

В історії православного храмобудівництва на Правобережній Україні середини – другої половини XIX ст. можна виокремити два періоди. У першому (1839–1858 рр.) більшу увагу приділяли переобладнанню та реставрації старих греко-уніатських храмів, а другий (1860–1870-ті рр. – кінець XIX ст.) позначився активізацією зведення нових православних культових споруд.

Література

1. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.) : монографія / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. — Острого: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2010. — 228 с.
2. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія / Н. Г. Стоколос. — Рівне : РІС КСУ — ППФ “Ліста”. — Москва, 2003. — 480 с.
3. Єсюнін С. православна церква в містах Подільської губернії наприкінці XIX століття / С. Єсюнін // Історія релігій в Україні : Науковий щорічник. 2007 рік. Книга I. — Львів : Логос, 2007. — С. 392–397.
4. Лось В. Е. Питання впливів уніатської традиції на духовне життя українського населення : постановка проблеми (Правобережна Україна в середині XIX ст.) / В. Е. Лось // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. Книга I. — Львів : Логос, 2005. — С. 353–359.
5. Морозова С. Викорінення уніатської традиції на Білорусі в 30-ті роки XIX ст. та опір йому духовенства і народу / С. Морозова // Берестейська унія (1596–1996) : Статті й матеріали. — Львів : Логос, 1996. — С. 117–118.
6. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. — К. : Крилиця, 1999. - 324 с.
7. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 149. — Спр. 42 б.
8. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 66. — Спр. 445.
9. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 69. — Спр. 98.
10. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 148. — Спр. 588 б.
11. Державний архів Волинської області. — Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 20.
12. Державний архів Вінницької області. — Ф. Д-604. — Оп. 1. — Спр. 61.
13. Записки Иосифа, митрополита Литовского : в 3 т. — Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1883. — Т. 3. — VI + 1402 с.
14. О ходе церковно-строительного дела по Волынской губернии, за 1863–1864 гг. // Православное обозрение. — 1864. — Декабрь. — Москва : В Университетской типографии (Катков и К°), 1864. — С. 181–183.
15. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 44. — Спр. 662. — Т. I.
16. Рівненський обласний краєзнавчий музей. — КН 17701 / VIII Д 3107.
17. Стоколос Н. Г. Драма церкви (До історії скасування Греко-Уніатської церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань) : монографія / передмова П. Л. Яроцького / Надія Георгіївна Стоколос, Руслана Миколаївна Шеретюк. 2-ге вид., перероблене та розширене. — Рівне : ПП ДМ, 2012. — 348 с.
18. Устройство православных церквей в Юго-Западном крае // Волынские Епархиальные Ведомости. — 1878. — № 5. — Ч. неоф. — С. 224; Церковно-строительное дело в Юго-Западном крае // Волынские Епархиальные Ведомости. — 1882. — № 35. — Ч. неоф. — С. 1144.
19. Пожертвование в пользу православных церквей западных губерний в ноябре и декабре 1863 г. // Православное обозрение. — 1864. — Январь. — Москва : В Университетской типографии (Катков и К°), 1864. — С. 43.
20. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / сост. Н. И. Петров. — Санкт-Петербург : Типография Товарищества “Общественная Польза”, 1888. — 126 с.
21. Державний архів Хмельницької області. — Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 14.
22. Державний архів Хмельницької області. — Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 18.
23. Передача церковно-строительного дела в Западном и Привислянском крае во введение Св. Синода // Волынские Епархиальные Ведомости. — 1890. — № 29. — Ч. неоф. — С. 978.
24. Рівненський обласний краєзнавчий музей. — 2580 Доп.

This article analyzes the realities of practice improvement Orthodox places of worship on the Right Bank Ukraine after the official “reunion” of the indigenous population of the territories of the Russian Orthodox Church in 1839. On the basis of archival materials studied factors and measures of the Russian government aimed at the dynamism of the Orthodox church construction business Right-Bank Ukraine in the designated period.

Key words: Russian Empire, Right-Bank Ukraine, Greek Uniate Church, the Russian Orthodox Church, Orthodox hramostroitelstva, religious building, renovation, landscaping.